

אשר כהן
התבוללות ישראלית
טמיעתם של לא יהודים בחברה היהודית בישראל
והשלכותיה על הזהות הקולקטיבית



אשר כהן

התבוללות ישראלית

טמיעתם של לא יהודים בחברה היהודית בישראל
והשלכותיה על הזהות הקולקטיבית



מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות
ולחיזוק החינוניות היהודית
אוניברסיטת בראילן - הפקולטה למדעי היהדות

התשס"ב

Asher Cohen

**ISRAELI ASSIMILATION:
The Absorption of Non-Jews into Israeli Society
and its Influence on the Collective Identity**

פרסום מס' 1 בסדרה

מחקרים וניירות עמדה

של מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוניות היהודית

עורך הסדרה: צבי זוהר

#1 in the series

Research and Position Papers of the Rappaport Center

Series Editor: Zvi Zohar

מסת"ב 965-7307-00-7 ISBN

© כל הזכויות שמורות

למחבר ולמרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינוניות היהודית
הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן

ערך והביא לדפוס: אברהם בן-אמתי

עיצוב הכריכה: סטודיו בן גסנר, ירושלים

נדפס בדפוס "ארט פלוס", ירושלים

תשס"ב

מהדורה שנייה תשס"ד

© All Rights Reserved

to the author and

The Rappaport Center for Assimilation Research and Strengthening Jewish Vitality

The Faculty of Jewish Studies

Bar Ilan University, Ramat Gan, Israel

2002

second edition 2004

e-mail: rjcenter@mail.biu.ac.il

תוכן העניינים

7	הקדמה
10	פתח דבר
13	התבוללות ישראלית: טיעונים עיקריים ומסגרת הדיון
	מיהו יהודי? ממחלוקת עקרונית-סמלית
17	לבעיה חברתית-דתית מקיפה
	התבוללות, נישואי תערובת והתבוללות ישראלית:
25	בסבך המציאות והמושגים
	דרכי הצטרפות לא דתיות לקולקטיב היהודי:
31	בין חילוניות יהודית לחילוניות אוניברסלית
39	המחנה האורתודוקסי: עליית החרדיות ודעיכת הציונות הדתית
	קבלת המצוות כמרכיב בהליך הגיור:
42	תנאי לגיור או מחויבות לאחר הצטרפות לקולקטיב?
49	גישות שונות לסוגיית הגיור מול אתגר העולים הלא־יהודים
61	הפרדוקס הציוני: העולים הלא־יהודים מחבר המדינות
72	לא־יהודים לצדו של קולקטיב יהודי: העובדים הזרים
	המיעוט הערבי: סיכויים קלושים להשתלבות
78	בהתבוללות ישראלית ותרומה להתפתחותה
89	לקראת גיבוש מדיניות חדשה: הצעה לדיון ציבורי
99	אחרית דבר
101	נספח: נתונים



הקדמה

במאות השנים האחרונות, ובפרט לאחר האמנציפציה, התנתקו מיליונים רבים של יהודים (איש אינו יודע כמה במדויק) מזיקתם לעם ישראל ונטמעו בתוך עמי הסביבה. גם כיום נמשך תהליך זה ברחבי העולם: יהודים נטמעים בתוך חברת הרוב הלא־יהודית ואובדים לעם ישראל. אבדן שיעור כה ניכר מתוך העם הותיר, ומותר, חותם בל יימחה על פנים רבות של קיומנו.

מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות ולחיזוק החינויות היהודית נוסד באוניברסיטת בר־אילן באביב 2001, ביזמת רות וברוך רפפורט, שזיהו את ההתבוללות כסכנה הגדולה לעתיד העם היהודי. הנחת העבודה של המרכז היא, שההתבוללות אינה תהליך סטיכי אלא החלטה אנושית. בעבר החליטו יהודים להתבולל כדי להימנע מרדיפות ומסטיגמה; כיום ההתבוללות היא בעיקר פועל יוצא מכך, שבעיני יהודים רבים, זיקות יהודיות אטרקטיביות פחות מן החלופות הפתוחות בפניהם בעולם המערבי הפלורליסטי. הנחה נוספת שלנו היא, שחוסר אטרקטיביות סובייקטיבי זה אינו בהכרח תוצאה של היעדר ידע והיעדר "שיווק" מוצלח בלבד. מסתבר, שנטיית יהודים רבים להתנתק מזיקות יהודיות מקורה בליקויים ממשיים, הקיימים בהיבטים שונים של החיים היהודיים בהווה.

ההתבוללות אינה תופעת טבע הכרחית, ולכן ניתן לא רק לחקור את היבטיה וגילוייה השונים ולהצביע על שורשיהם, אלא אף להציע דרכי התמודדות לשם חיזוק החינויות של העם היהודי בזמננו. בשנה הראשונה של פעילות המרכז, עסקו כמה וכמה חוקרים מוכשרים בחקר סוגיות שונות שבהן משתקפות בעיות של המציאות היהודית בזמננו, ושמניתוחן עולים ומשתמעים כיוונים אפשריים של שיפור ותיקון. הפרספקטיבה של המרכז היא גלובלית, תוך הכרה במגוון הארצות וההקשרים שבהם חיים יהודים כיום, ותוך הבנה שתובנות וכיווני פתרון המתאימים להקשר יהודי אחד אינם בהכרח ניתנים להעתקה להקשר חיים יהודי אחר.

ד"ר אשר כהן, חבר סגל במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן, הוזמן על ידי מרכז רפפורט להקדיש חלק משמעותי מפעילותו המחקרית בשנת 2001 להכנת נייר עמדה מחקרי בנושא "התבוללות ישראלית". ההתבוללות הישראלית "הפוכה" מן ההתבוללות של יהדות התפוצות: כאן קיימת תופעה הולכת וגוברת של התבוללות לתוך חברת רוב יהודית. אלא שהיקף התופעה – שמרבית הישראלים אינם נותנים עליה את הדעת – כבר משפיע באופן ניכר על אופייה ועל זהותה של חברת הרוב בהווה, ועוד יותר מכך בעתיד.

ממצאיו של ד"ר אשר כהן והשלכותיהם רבות העניין מובאים בפני הקורא בנייר עמדה זה, שהוא הפרסום הראשון היוצא לאור בסדרת "מחקרים וניירות עמדה" של מרכז רפפורט.

בהזדמנות זו עלי להודות מקרב לב למי שפעלו במסירות ובמיומנות ואפשרו היוצאת מהדורה שנייה של פרסום זה: גב' איריס אהרן, הרכזת הארגונית של המרכז; סטודיו "בן גסנר" בירושלים, שעיצב את העטיפה; הצוות המסור של "ארט פלוס" בירושלים, שם בוצעה עבודת הדפוס; מר אברהם בן-אמת, עורך לשון; ומר יעקב חסון, המביא לבית הדפוס. לבסוף ברצוני להודות, בשמי ובשם אוניברסיטת בר-אילן, לבני הזוג רות וברוך רפפורט, שניהם דוקטורים לשם כבוד של האוניברסיטה, על דאגתם הפנה לעתיד העם היהודי, שבאה לידי ביטוי בהחלטתם

להקים את המרכז ובתמיכתם הנדיבה בפעילותו. מי ייתן וידעו בצוותא
עוד שנים רבות של בריאות, אושר, וחיים רבי עניין ומעש.

צבי זוהר

ראש מרכז רפפורט לחקר ההתבוללות
ולחיאוק החינוכיות היהודית

פתח דבר

סגן גרמן רוז'קוב, סגן מפקד פלוגה בחטיבת הנח"ל, בן יחיד לאמו לודמילה, נהרג בקרב עם מחבלים בגליל העליון במרס 2002. מספר שבועות קודם לכן, במכתב לראש הממשלה, העלה גרמן שאלה נוקבת: "האם אני צריך להיהרג כדי שאמי לא תגורש מהארץ ותקבל אזרחות ישראלית?! יממה לאחר נפילתו בקרב של גרמן, הגיעה מנהלת משרד הפנים בצפון עם החותמת המיוחלת. היא החתימה את דרכונה הרוסי של לודמילה באישור לשהיית קבע, על מכסה המנוע של המונית שעמדה להוביל את לודמילה לזהות את גופת בנה.¹ בחדשות הטלוויזיה באותו ערב, תואר סגן גרמן כמי שנאבק במקביל בשתי מערכות שונות: מערכה צבאית, כלוחם וכקצין קרבי, ומערכה אזרחית להשגת הזכויות עבור אמו.² בהתייחסה לסוגיה הסבוכה של זכויות אזרחיות, רישום מנהלי, השתייכות לאומית והלכה דתית, כתבה מיה קגנסקיה, סופרת ועיתונאית בשפה הרוסית, את הדברים האלה: "אמא כזאת צריך לשפוט על פי הלכה אחת ויחידה, ההלכה של הדם השפוך של בנה שנספג בארץ".³

1 אבי אשכנזי, "בדרכה לזיהוי גופת הבן הפכה האם לתושבת קבע", **מעריב**, 14.3.2002, עמ' 12-13.

2 חדשות ערוץ 2, 13.3.2002.

3 מיה קגנסקיה, "הלכה של דם שפוך", **מעריב**, 14.3.2002, עמ' 12-13.

צירוף מקרים ונסיבות הביא לידי כך, שבאותו יום ממש, החליטה ועדת החוקה של הכנסת על מחיקת סעיף הלאום מתעודות הזהות. הרקע להחלטה זו היה המחלוקת הציבורית שהתעוררה לאחר פסיקת בית המשפט העליון, שקבעה כי יש לרשום כיהודים מי שעברו גיור שאינו אורתודוקסי. אנשי ציבור מכל הקשת הפוליטית נטו לראות בפסיקת בג"ץ נקודת מפנה חשובה. חבר הכנסת חיים רמון ממפלגת העבודה הצהיר, כי "זהו מהלך היסטורי, ששם קץ למחלוקת הקורעת את העם היהודי". חבר הכנסת שאול יהלום מהמפד"ל, מנקודת מבט מנוגדת לחלוטין, הביע את חששו הכבד, כי מדובר בצעד שיגרום לכך ש"ישראל תהפוך למדינת כל אזרחיה".⁴

ההחלטה לבטל את סעיף הלאום ונפילתו של סגן גרמן, שהתרחשו באותו יום, מסמלות במלוא החריפות את הבעייתיות המורכבת והסבוכה של סוגיית הזהות הקולקטיבית בחברה היהודית בישראל. תודעת השתייכות לאומית ופטריוטיות כנה, מוצאות עצמן מול רישום מנהלי בעל משמעות עקרונית-סמלית חשובה; נכונות להקרבה עצמית בשירות הצבאי, מסירות נפש במונחים מסורתיים-דתיים, מתנגשות במעמד האישי ובזכויות היסוד של קרובי משפחה; כרטיסי הכניסה המקובלים לחברה היהודית בישראל, דוגמת שירות צבאי קרבי, עולים על מסלול ההתנגשות עם ההלכה הדתית במובנה האורתודוקסי. בתוך החברה היהודית בישראל ולצדה, מתפתחות שתי אוכלוסיות לא-יהודיות, המונות יחדיו יותר מחצי מיליון לא-יהודים שאינם פלסטינים: העולים הלא-יהודים והעובדים הזרים. הן מהוות כ-10% ממשקלה הכולל של החברה היהודית, המונה כ-5,450,000 נפש. אוכלוסיית העולים הלא-יהודים מונה קרוב ל-300,000 איש. היא מצביה אתגר מדי, מורכב וסבוך בפני החברה היהודית, בסוגיה הרגישה והטעונה של הזהות הקולקטיבית בכלל, ובנושא הגדרת גבולותיו של הקולקטיב היהודי במיוחד. בעיה פוטנציאלית דומה, שעתידה להתפרץ

4 טובה צימוקי, "היסטוריה: סעיף הלאום יימחק מתעודות הזהות", ידיעות אחרונות, 14.3.2002, עמ' 19.

בטווח הארוך יותר, טמונה בעובדים הזרים, שמספרם מוערך ב־250,000 איש. אלה מביניהם שנשארים בישראל לאורך זמן יוצרים, בהדרגה, את הדור השני, הישראלי יותר, של העובדים הזרים.

שלוש פעמים בשנה – בראש השנה העברית, בראש השנה האזרחית ובחג העצמאות – נערך במדינת ישראל פסטיבל הסטטיסטיקה הלאומית שבו מדווחת התקשורת על תמונת המצב הדמוגרפית מבחינה לאומית. בפסטיבל קבוע זה בולטים מספרי הקסם המרגיעים 20:80. אלו המספרים הקבועים פחות או יותר, המתארים, לכאורה, את היחס הדמוגרפי היציב יחסית שבין הרוב היהודי המכריע למיעוט הפלסטיני בישראל. אולם קריאה קפדנית בין השורות, במשולב עם בחינת המציאות הדמוגרפית הראלית, מצביעה על מציאות שונה במידה רבה. בטבלאות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, השתנתה בשנים האחרונות הכותרת **יהודים** והפכה להיות **יהודים ואחרים**, מונח ניטרלי לכאורה, המסתיר מאחוריו מציאות חדשה. ה"אחרים" הללו אינם אלא העולים הלא־יהודים, שמשקלם בחברה היהודית הוא כ־5%. העובדים הזרים אינם נכללים בפסטיבל הסטטיסטי מכיוון שאינם אזרחים. עם זאת, הם מהווים תופעה של קבע ההולכת ומתבססת בישראל, ומשקלם גם הוא כ־5% מהאוכלוסייה היהודית.

במילים אחרות: בעוד תמונת המצב הרשמית מצביעה על כך שכל אדם חמישי בישראל איננו יהודי, הרי שבמציאות, כל אדם רביעי איננו יהודי. יתר על כן, המאזניים נוטים בהדרגה לרעת הרוב היהודי, מול הריבוי הטבעי הגבוה יותר של האוכלוסייה הפלסטינית בישראל. הווי אומר: ללא עלייה בהיקף רחב, ישראל מתקדמת לקראת מציאות שבה, בטווח הלא כל כך רחוק, כל אדם שלישי בישראל יהיה לא־יהודי. הרוב היהודי המכריע, לכאורה, כבר איננו כה מכריע ואף איננו כל כך יהודי.

התבוללות ישראלית: טיעונים עיקריים ומסגרת הדיון

העלייה לישראל אינה נפסקת לרגע, גם אם היקפיה משתנים בהתאם לנסיבות ולתנאים. היום, אם נתייחס להערכות הפסימיות ביותר ולקצב העלייה הפוחת בשנים האחרונות, יגיעו לישראל כ־120 עולים חדשים. בין 70 ל־90 מהם, על פי הערכות שונות, אינם יהודים. אם נתייחס להערכות האופטימיות ביותר, היום יסיימו את הליכי הגיור בישראל כ־10 לא־יהודים, שיהפכו ליהודים. מבחינת היקף הנתונים המצטברים והעתידיים עולה, כי לפתחה של החברה הישראלית רובצת בעיה חברתית־דתית־פוליטית רחבת היקף, ובעלת השלכות משמעותיות על סוגיית הזהות הקיבוצית הישראלית בכלל וזהות היהודית בפרט. התבוללות, הנחשבת לאחת התופעות החשובות ביותר בסוגיה המורכבת והסבוכה של הקיום היהודי בעידן המודרני, זוהתה מאז ומתמיד כתהליך חד־כיווני של טמיעת יהודים המהווים מיעוט בקרב חברת הרוב הלא־יהודי הדומיננטי. ביסוד התופעה עמדו שני תנאים בסיסיים: האחד, מציאות חברתית של מיעוט יהודי החי בקרבו של רוב לא־יהודי מכריע; והשני, מערכת של גורמים מעודדי טמיעה בתחום הכלכלי, החברתי, הפוליטי, המשפטי והתרבותי. שני תנאים בסיסיים אלו מסבירים את יסודות התפתחותה של תופעת ההתבוללות בעולם

היהודי בעידן המודרני, גם אם ניכרים הבדלים בנסיבות ובתנאים הייחודיים של קהילות יהודיות שונות, במקומות ובזמנים שונים.

התבוללות הפוכה, של מיעוטים לא־יהודיים בקרב רוב יהודי מכריע, לא התפתחה כאפשרות מעשית משמעותית עד לשנות התשעים של המאה העשרים, בהיעדר שני התנאים הבסיסיים הללו. הקמת מדינת ישראל יצרה את התנאי הבסיסי הראשון, של חברה בעלת רוב יהודי מכריע ולצדה מיעוט פלסטיני משמעותי. אולם הנסיבות והתנאים הייחודיים של התפתחות יחסי הגומלין בין שתי הקבוצות, בלמו את הופעת התנאי השני, היינו התפתחות מערכת הגורמים המעודדים התבוללות של המיעוט הפלסטיני בקרב הרוב היהודי.

תמורות פוליטיות וכלכליות עולמיות בשנות השמונים שינו את המצב מיסודו. לתנאי הבסיסי הראשון, של חברת רוב יהודי מכריע, נוסף התנאי השני, של היווצרות מערכת גורמים המעודדים את טמיעתם של לא־יהודים בקרב הרוב היהודי. ביסוד התפתחות זו, עומדת הצטרפותן של שתי קבוצות חדשות של לא־יהודים לחברה הישראלית. התפרקות ברית המועצות והקמת חבר המדינות, בשילוב עם חוק השבות, הנָדִיב במיוחד ביחס ללא־יהודים, הביאו לידי עלייה המונית מחבר המדינות ובתוכה מאות אלפי לא־יהודים. תהליכי הגלובליזציה העולמיים, במשולב עם הבעיות הביטחוניות שעוררו העובדים הפלסטינים, הביאו לידי עלייה דרמטית בהיקפה של תופעת מהגרי העבודה ולהיווצרות קהילות עובדים זרים בישראל. שתי קבוצות אלו, כפי שצוין, כוללות יחדיו יותר מחצי מיליון איש, והן מהוות כ־10% מחברת הרוב היהודי בישראל.⁵ התכונות הייחודיות של יחסי הגומלין בין הרוב היהודי למיעוט הפלסטיני, שבלמו את התפתחותם של גורמים

5 בתחילת שנת 2004 פרסמה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה את האומדנים האלה: כלל האוכלוסייה – 6,750,000; ערבים – 1,300,000 (19.3%); יהודים ואחרים – 5,450,000 (80.7%), ומתוכם 5,160,000 יהודים, 290,000 עולים שאינם יהודים. אומדן זה של מספר הלא־יהודים נחשב נמוך ביותר, כיוון שהוא מתייחס רק לאוכלוסייה שנרשמה כלא־יהודית. נתונים אלו אינם כוללים קבוצות אחרות: (א) בני משפחה של נכדים של יהודים, שהגיעו עם אותם נכדים, הזכאים לאזרחות, בעוד הם חסרי זכאות; (ב) עולים שטרם הסדירו את רישומם במשרד הפנים, ורבים מהם אינם יהודים.

מעודדי התבוללות, אינן קיימות במערכת יחסי הגומלין בין הרוב היהודי לשתי הקבוצות החדשות.

מטרתו המרכזית של המחקר היא לבחון את הגורמים המשפיעים על תהליכי התפתחותה של התבוללות ישראלית, ואת השלכותיה האפשריות על הזהות הקולקטיבית של החברה היהודית בישראל. בסיכום הדברים תוצע מדיניות המשלבת צעדים במגוון תחומים, שתכליתם לצמצם את המשך התפתחותה של התופעה ולתת מענה מסוים לבעיות המורכבות שהיא כבר מעוררת, ושעוד עתידה היא לעורר בטווח הקרוב. במסגרת זו, תוגדר התבוללות ישראלית כתהליך התערותם וטמיעתם של לא־יהודים בקרב הרוב היהודי בחברה הישראלית העכשווית. במוקדי הדיון השונים יועמדו להערכה ולבחנה מספר תהליכים, הקשורים ושלובים זה בזה והיוצרים יחדיו בעיה כלל־לאומית רחבת היקף, הנוגעת להגדרת גבולות הקולקטיב היהודי ולתכניה של הזהות היהודית:

(א) גיור דתי לא יהפוך לאפשרות מעשית רחבת היקף. רק מיעוט זעיר בקרב הלא־יהודים יבחר בו כאחת מדרכי הכניסה האפשריות לקולקטיב היהודי. בהקשר זה, ייבחנו במשולב הן תהליכים המתרחשים בקרב הלא־יהודים, הן תהליכים המתרחשים במחנות האורתודוקסי והחילוני, כגורמים הבולמים את האפשרות לגיור בהיקף רחב.

(ב) יגובשו ויעוצבו מסלולי כניסה לא דתיים לקולקטיב היהודי. מסלולים אלו יזכו לתמיכה של קבוצות משמעותיות בקרב העולים, יהודים ולא־יהודים, ובקרב חלקים מהמחנה החילוני האידאולוגי הוותיק. גישות מחמירות בתחום הגיור, מצדה של המנהיגות האורתודוקסית, יתרמו להאצת מגמות אלו.

(ג) החרפת השסע הלאומי בין יהודים לפלסטינים בישראל תאיץ את צירופם של לא־יהודים שאינם פלסטינים לקולקטיב היהודי. אחת הסוגיות העולות תדיר בהקשר לשסע הלאומי בישראל היא הבעיה הדמוגרפית. בעיה זו עתידה לעורר חששות הולכים וגוברים ככל שיחריף השסע הלאומי. צירוף לא־יהודים שאינם פלסטינים לחברה

היהודית עשוי להיתפס כמשקל-נגד לבעיה הדמוגרפית, במיוחד ובעיקר כשמדובר בעולים הקשורים בקשרי משפחה ליהודים ומתערים בחברה היהודית.

(ד) במישור החוקתי יתחולל שינוי מכריע שבמרכזו גושפנקה חוקית

לנישואים אזרחיים. מסלולי נישואים אזרחיים ופגיעה במונופול האורתודוקסי יקבלו גושפנקה חוקית, תחת הלחץ ההולך וגובר מכיוונם של הלא־יהודים והקבוצות היהודיות החילוניות האידאולוגיות. מדינת ישראל לא תוכל, לאורך זמן, לשלול מקבוצה גדולה של אזרחים את הזכות הבסיסית להינשא.

(ה) נישואי תערובת יהפכו לתופעה חברתית משמעותית. היקפיה של

התופעה יהיו נמוכים בהשוואה לעולם היהודי בחוץ לארץ, בשל ההבדלים המכריעים בתחום הדמוגרפי. אולם האפשרות לנישואים אזרחיים והתערותם של לא־יהודים בחברה היהודית ללא גיור, יובילו להתגברות תופעת הנישואים המעורבים.

(ו) עלייה משמעותית במאבק על הגדרת גבולות הקולקטיב היהודי

ודרכי הצטרפות אליו. סוגיית גבולות הקולקטיב בעבר הייתה עקרונית וסמלית במידה רבה, אך נעדרה היבט מעשי משמעותי. סוגיית "מיהו יהודי" תעבור שדרוג בכך שתהפוך למחלוקת פוליטית בעלת השלכות מעשיות נרחבות, הנוגעות למאות אלפי אזרחים. זאת בניגוד לעבר, שאז היא נגעה לבודדים בלבד.

(ז) דעיכת ההיבטים המסורתיים־דתיים בתכניה של הזהות היהודית.

הצטרפות הלא־יהודים לחברה היהודית תשנה מן היסוד את מעמדה של המסורת הדתית, במיוחד במובנה האורתודוקסי, כמרכיב מרכזי בזהות היהודית. קבוצות אלו יחזקו לאין שיעור את המחנה החילוני בכלל ואת אגפו האוניברסלי, המגלה יחס עוין למסורת הדתית, בפרט. על רקע זה, יחריפו המאבקים המוכרים מהשסע הדתי־חילוני בסוגיות דוגמת ארגון שירותי הדת, מערכות החינוך, אופייה הציבורי של השבת וכיוצא באלו.

מיהו יהודי? ממחלוקת עקרונית-סמלית לבעיה חברתית-דתית מקיפה

חוק השבות המקורי, שנחקק בשנת 1950, קבע כי "כל יהודי זכאי לעלות ארצה", אולם נמנע מלהגדיר מיהו יהודי ומהם המדדים הקובעים השתייכות לקולקטיב היהודי. החוק המקורי אף לא התייחס כלל לזכויותיהם של קרובי משפחה של יהודים, שהם עצמם אינם יהודים. חוק האזרחות משנת 1952 קבע כי "כל עולה לפי חוק השבות... יהיה לאזרח ישראלי מכוח שבות". בהיעדר התייחסות מפורשת בחוק, נפתח הפתח לפרשנויות שונות ומגוונות למושג יהודי ולמדדים הקובעים את ההשתייכות לקולקטיב היהודי בהקשרו הישראלי. ההימנעות מהגדרות ברורות ומפורשות נבעה מהרצון להימנע מהמחלוקות שבין העמדה הדתית האורתודוקסית לעמדה החילונית בסוגיה.

במהלך השנים, פרצו מספר סערות ציבוריות ומשברים פוליטיים שזכו לכותרת "מיהו יהודי". ביסוד כל הפרשיות עמדה המחלוקת העמוקה בין המחנה הדתי למחנה החילוני האידאולוגי. הראשונים תבעו להגדיר יהודי אך ורק על פי המדדים ההלכתיים האורתודוקסיים, תוך שלילת הלגיטימיות של כל מדד אחר המנוגד להלכה. שני המדדים ההלכתיים היו: (א) אִם יהודייה; (ב) גיור כהלכה. המחנה החילוני האידאולוגי התנגד לבלעדיותה של התפיסה הדתית, ותבע להגדיר יהודי בהסתמך על מגוון מדדים מודרניים מקובלים דוגמת הגדרה עצמית,

תחושת השתייכות, מוצא יהודי גם על פי האב בלבד וכיוצא באלו. הפרשה הבולטת הראשונה הייתה בשנת 1958. שר הפנים, ישראל בריהודה ממפלגת אחדות העבודה, שהייתה בעלת אידאולוגיה חילונית מודגשת, הוציא הנחיות רישום לפקידי משרד הפנים. נאמר בהן כי בכל מקרה ששני הורים המגיעים לארץ מצהירים כי הם מעוניינים שילדיהם יירשמו כיהודים, על הפקידים לרשום את הילדים כיהודים, מבלי להתחשב בשאלה מי מבין שני ההורים הוא יהודי. מהנחיות אלו עולה, כי במקרה של זוג מעורב שבו האם אינה יהודייה, עשוי הילד להירשם כיהודי אף על פי שמבחינה הלכתית אין הוא יהודי.

המפד"ל פרשה מהקואליציה הממשלתית. באותה תקופה, התאפיין השטח הדתי-חילוני בפוליטיקה הסדרית שבמרכזה הסתגלות הדדית, פשרות, הסדרים ושיתוף פעולה בין המחנות. פרישת המפד"ל הייתה משום חריגה מהברית ההיסטורית המתמשכת בין מפלגות הציונות הדתית ובין מפא"י. ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, החליט להעמיד את השאלה העקרונית בדבר רישום ילדים מנישואי תערובת, בפני מיישמים מחכמי ישראל. מעניינת במיוחד ורלוונטית לדיוננו היא התייחסותו של בן-גוריון לנושא ההתבוללות הישראלית כפי שהוגדרה על ידנו לעיל, כטמיעתם של לאיהודים בקרב הרוב היהודי:

אין הקבוץ היהודי בישראל דומה לקבוץ היהודי בגולה. אין אנו פה מיעוט הנתון ללחץ של תרבות זרה, ואין פה חשש של התבוללות יהודים בקרב לא יהודים, כזו הקיימת בכמה ארצות רווחה וחופש, אלא להפך: יש כאן אפשרויות ונטיית של התבוללות קלה של לא יהודים בתוך העם היהודי, בייחוד משפחות של יוצאי נשואי תערובת העולות לארץ. בעוד שנשואי תערובת בחו"ל הם אחד הגורמים המכריעים בהתבוללות גמורה וציאה מכלל היהדות, הרי נשואי תערובת הבאים הנה, בעיקר מארצות מזרח אירופה, מביאים למעשה לידי התמזגות גמורה עם העם היהודי.⁶

⁶ ממכתבו של דוד בן-גוריון לחכמי ישראל בשאלת רישומם של ילדים מנישואי תערובת, מובא אצל יצחק גלנור ומנחם הופנונג (עורכים), **משטר מדינת ישראל: ספר מקורות**, ירושלים, 1993, עמ' 205.

במובנים רבים, מתאר כאן ברגוריון את התופעה העומדת במוקד דיוננו: התבוללות של לא־יהודים בקרב הרוב היהודי המכריע בחברה הישראלית. סביר להניח, שהוא תפס את הזוגות המעורבים הבאים במסגרת העלייה, כתופעה שולית בהשוואה לעליית יהודים. לא נראה כי הוא צפה מציאות שבה רוב העולים לארץ אינם יהודים, כפי שקורה בשנים האחרונות. הוא לא התייחס לשאלות כבדות משקל המתעוררות בהקשר לתהליכים אלו. לדוגמה: כיצד בדיוק מתרחשת אותה התבוללות וטמיעה בתוך העם היהודי בישראל? האם כוונתו להיבטים הסוציולוגיים־התרבותיים המוכרים של טמיעת מיעוט בתוכו של רוב? האם בטמיעה זו מעורב הליך גיור דתי כלשהו?

בסופה של פרשה זו, התקבלה פשרה פוליטית מובהקת שלא הייתה כרוכה בשינוי חוק השבות: הרוב המכריע של המשיבים לשאלתו של ברגוריון תמך בעמדה האורתודוקסית. המפד"ל קיבלה לידיה את האחריות על משרד הפנים, והנחיות הרישום שונו בהתאם להשקפותיו של השר הדתי. אולם היה זה פתרון זמני במהותו, כיוון שלא נגע בתכניה המהותיים של המחלוקת ולא הכריע בה. השילוב שבין הימנעות מהגדרתו הברורה של המושג **יהודי** ובין קיומה של מחלוקת בסוגיה, הבטיח, למעשה, את התפרצותם של משברים נוספים.

בראשית שנות השישים תבע אוסוולד רופאיזן, הידוע בכינויו "האח דניאל", לרשום אותו כיהודי בלאומיותו וכנוצרי בדתו. האח דניאל נולד להורים יהודים ובנעוריו אף היה פעיל בתנועת נוער ציונית. במהלך מלחמת העולם השנייה הסתתר במנזר, התנצר והפך לכומר במנזר הכרמליטי. במשרד הפנים, שעתה נשלט בידי המפד"ל, סירבו לבקשתו הנדירה להירשם כיהודי בלאומיותו וכנוצרי בדתו. טענתו העיקרית בפני בית המשפט הייתה שהמושג **לאום** אינו זהה עם המושג **דת**, ומכאן שיהודי לפי לאומיותו אינו חייב להיות יהודי על פי דתו. בהתייחס לחוק השבות, הועמדה בפני בית המשפט השאלה בדבר משמעותו של המושג **יהודי** בחוק השבות, ובפרט השאלה, האם משמעות זו כוללת גם יהודי שהמיר את דתו.

בית המשפט העליון דחה את עתירתו של האח דניאל. פסק הדין

מדגיש כי דחיית העתירה אינה נובעת מפרשנות דתית לחוק השבות, אלא דווקא מהפרשנות המקובלת של המושג בציבור הרחב. יתר על כן, דווקא לפי ההלכה, נחשב האח דניאל יהודי, גם אם הוא יהודי מומר. לעומת זאת, דווקא במשמעות הציבורית המקובלת והסבירה, יהודי שהתנצר אינו נחשב יהודי. במסגרת מאפייני התפיסה הלאומית היהודית, גם זו החילונית המודרנית, קשה להעלות על הדעת את התואר יהודי נוצרי, העושה הבחנה חותכת בין השתייכות לאומית להשתייכות דתית.⁷ בסוף שנות השישים תבע רב-סרן בנימין שליט, בשמו ובשם ילדיו אורן וגליה, שאמם אינה יהודייה, לרשום אותם כיהודים בלאומיותם וכחסרי דת. משלא נענתה תביעתו על ידי משרד הפנים, עתר לבג"ץ. שוב מצאו עצמם השופטים בפני שאלת הפרשנות של המושג יהודי, שלא הוגדר בחוקים השונים. עדות לבעייתיות הסבוכה ניכרה בדבריו של השופט זוסמן, שאמר כי "ריבוי המשמעויות הנודעות לדיבור 'יהודי' אינו מאפשר להשיב על השאלה 'מי הוא יהודי'. כל שאפשר לשאול הוא: מי הוא יהודי לעניין חוק פלוני". ברוב של חמישה נגד ארבעה, פסק בית המשפט לטובת העותר, והורה למשרד הפנים לרשום את ילדי שליט כיהודים בלאומיותם.⁸

המפד"ל הודיעה כי מבחינתה, רישום מי שאינם יהודים על פי ההלכה כיהודים, הוא חצייתו של קו אדום בלתי נסבל ופגיעה חמורה בערכי היסוד שלה. במישור הפוליטי הבהירה המפד"ל, כי לא תוכל להיות שותפה למדיניות כוללת, המחייבת לרשום מי שאינם יהודים על פי ההלכה כיהודים. על רקע פסק הדין המחייב, תבעה המפד"ל את שינוי חוק השבות באופן כזה שהחקיקה תתקן, למעשה, את פסק הדין בעניין ילדי שליט.

התיקון לחוק השבות שבוצע בשנת 1970, מכיל שני מרכיבים מרכזיים חדשים שלא היו קיימים בחוק השבות המקורי. מרכיבים אלו

7 בג"ץ 62/72, אוסוולד רופאיין נגד שר הפנים. תמצית פסק הדין מוצגת אצל גלנור והופנונג, שם, עמ' 218-220.

8 בג"ץ 68/58 בנימין שליט נגד שר הפנים. תמצית פסק הדין מוצגת אצל גלנור והופנונג, שם, עמ' 212-217.

הם התשתית החוקית להתפתחות תופעת הלא־יהודים בקרב העולים. מחד גיסא נקבע, על פי דרישת הדתיים, שיהודי הוא "מי שנולד לאם יהודייה או שנתגייר, והוא אינו בן דת אחרת". מאידך גיסא נקבע, כי זכויות העלייה וקבלת האזרחות "מוקנות גם לילד ולנכד של יהודי, לבן זוג של יהודי ולבן־זוג של ילד ושל נכד של יהודי". יתר על כן, החוק קובע כי "אין נפקא מינה אם יהודי שמכוחו נתבעה זכות... עודו בחיים אם לאו ואם עלה ארצה או לאו". דווקא ההגדרה המצמצמת של יהודי בהתאם לערכים הדתיים האורתודוקסיים, חייבה התייחסות מפורשת לבני משפחה לא־יהודים, הזכאים לחוק השבות בגלל קרבתם המשפחתית ליהודי.

ניסוח כה גורף של החוק ביחס לקרובי משפחה שאינם יהודים, מעורר מיד את השאלה, כיצד התקבל חוק זה בכלל, ומדוע הסכימו לכך הדתיים בפרט. בהקשר זה, לא נפקד מקומם של טיעונים רגשיים, היסטוריים ולאומיים. הבולט שבהם התייחס לתפיסה הנאצית, שראתה כל אדם ממוצא יהודי, עד לדרגת נכד, כראוי לרדיפה ולהשמדה על רקע השתייכותו לקולקטיב היהודי. מקומו של טיעון זה לא נפקד גם בוויכוח העכשווי סביב חוק השבות. בדיון שנערך בוועדת הקליטה והעלייה של הכנסת בדצמבר 2001, אמר חבר הכנסת ויקטור בריילובסקי ממפלגת שינוי: "אל תשכחו כי חוק השבות הוא התשובה היהודית לחוקי נירנברג... הנאצים קבעו כי גם נכדים ליהודים ילכו למחנות ריכוז"⁹. ואכן, מקביעתו המפורשת של החוק, כי זכויות הנכד תינתנה לו בלי קשר לשאלה אם סבו עלה או לא עלה, ואם הוא חי או מת, נראה כי לטיעון זה הייתה השפעה ברורה.

הכללתם של בני משפחה של יהודים נועדה, במקורה, למנוע את פירוקן של משפחות מעורבות שבהן יש יהודי המעוניין לעלות לארץ. בשעת התיקון לחוק השבות, לא העריך איש שיבוא יום ומספר העולים הלא־יהודים יעלה על מספרם של העולים היהודים. היה ברור אז שֶׁלִּבְּ-

9 חיים שיבי ואחרים, "מסורבי ציון החדשים", ידיעות אחרונות, 25.12.2001, מוסף 24 שעות, עמ' 8.

לבו של החוק הוא הסעיף הראשון, הקובע כי "כל יהודי זכאי לעלות ארצה", בעוד שסעיף המשפחה הוא משני, ונועד לפתור את הבעיות המתעוררות כתוצאה מנישואי תערובת בגולה. נראה כי אף לא אחד מהמחוקקים יכול היה לדעת שהעתיד יביא עמו מציאות מדהימה, שבה סעיף המשפחה וענפיה הלא־יהודיים יהפוך מרכזי, בעוד הסעיף הראשי המקורי, המתמקד ביהודים, יהפוך משני. היוצא מהכלל נהפך לכלל, והחריג נהפך לנורמה. מצב שבו לא־יהודים מזייפים תעודות רשמיות כדי להוכיח קשר משפחתי שיאפשר להם ליהנות מחוק השבות, לא עלה כלל על הדעת בשנת 1970, ואילו עלה, ודאי היה נחשב הזיה ופנטזיה. הפנטזיה הייתה למציאות עובדתית בעשור האחרון של המאה העשרים. אורי גורדון, שהיה ראש מחלקת העלייה בסוכנות היהודית, הבהיר כי התיקון לחוק משנת 1970, "שנועד לטפל בחריגים ספורים, הפך ברבות הימים לכרטיס כניסה אוטומטי ללא יהודים רבים, מעבר לכל פרופורציה מתקבלת על הדעת".¹⁰

כל פרשיות "מיהו יהודי" עד לשנות התשעים של המאה העשרים, נשאו אופי עקרוניסמלי, ולא ייצגו בעיה לאומית שנגעה לאוכלוסייה בעלת היקף משמעותי מבחינה חברתית. כשפרצה המחלוקת בסוף שנות החמישים, היא התמקדה בהנחיות הרישום שהוציא שר פנים חילוני ושהיו מנוגדות לתפיסות היסוד הדתיות. אולם מבחינה מעשית, לא נגעו הנחיות אלו לאוכלוסייה נרחבת. אצל פקידי הרישום, לא נרשמו אלפי בקשות או אפילו מאות בקשות של זוגות מעורבים שרצו לרשום את ילדיהם כיהודים. ההשלכות המעשיות של הנחיות הרישום נגעו למקרים חריגים, מכיוון שרובם המכריע של העולים שהגיעו היו יהודים. המשבר הפוליטי פרץ מכיוון שהמפד"ל לא הסכימה מבחינה עקרונית להנחיות רישום המנוגדות להלכה, בתחום הרגיש של גבולות הקולקטיב היהודי. אמנם מדובר היה ברישום טכני מנהלי במרשם האוכלוסין ובתעודות הזהות, אך הייתה לכך משמעות סמלית. במקרה של האח דניאל, היו הדברים ברורים עוד יותר. עתירתו

10 אורי גורדון, "ישבו נכדים לגבולם", על המשמר, 28.8.1994.

הציבה אתגר עקרוני מעניין בפני החברה הישראלית, סביב שאלת היחס והקשר שבין דת ולאום. אולם בקשתו של האח דניאל הייתה חריגה ונדירה, מכיוון שמצבו האישי היה נדיר מאוד: יהודי במוצאו ועל פי ההלכה, שחי במנוזר, התנצר, נהפך לכומר ועלה לארץ. ניתן להעריך שעתירתו לא נגעה מבחינה מעשית לאנשים אחרים. בחברה הישראלית של שנות השישים לא המתינו מאות נוצרים בהכרתם ובאמונתם, שחשו עצמם כיהודים בלאומיותם ואף תבעו להירשם ככאלה. יהיה זה מעניין לראות, האם דרישה דומה לזו של האח דניאל תתפתח בקרב אותם 25,000 עולים, המזוהים עצמם באופן מובהק כנוצרים מבחינה דתית ואף ביקשו להירשם כך במרשם האוכלוסין. הדים ראשונים של קבוצה זו ניכרו בדרישה של מספר חיילים להישבע על הברית החדשה ולא על התנ"ך בטקס סיום הטירונות.

אותם דברים ניתנים להיאמר ביחס למקרה של ילדי שליט. גם אם בישראל של סוף שנות השישים חיו זוגות מעורבים שבהם אחד מבני הזוג אינו יהודי, ברור היה שלא מדובר בתופעה חברתית בעלת היקף משמעותי. עתירתו של רבי־סרן שליט ופסיקת בית המשפט העליון לטובתו, היו רלוונטיות מבחינה מעשית לקבוצה מזערית וזניחה בחברה היהודית בישראל. לעומת זאת, היא הציבה שאלה עקרונית ראשונה במעלה, בכך שערערה על הקשר שבין דת ולאום. מאחורי עתירתו של שליט עמדה התביעה העקרונית, לנתק בין השתייכות לאומית והמדדים הקובעים השתייכות זו לבין המדדים הדתיים בסוגיה זו.

המחנה הדתי השיג את מבוקשו, בכך שתיקון חוק השבות מנע את רישומם של ילדי שליט כיהודים, כיוון שאמם אינה יהודייה. בתוך כך, זכה המחנה הדתי להישג משמעותי מבחינתו, שכן המושג **יהודי** הוגדר בצורה שהייתה קרובה במידה מכרעת לתפיסה האורתודוקסית.¹¹ אולם אליה וקוץ בה. דווקא צמצום ההגדרה של המושג **יהודי**, פתח

11 הדתיים לא השיגו את מבוקשם, לקבוע בחוק כי יהודי הוא "מי שנתגייר כהלכה", והתיקון הסתפק בניסוח "מי שנתגייר". בכך נפתח הפתח למאבק בין האורתודוקסים לרמיים האחרים, בשאלת ההכרה בגיורים שאינם אורתודוקסיים. ואכן, בראשית 2002 פסק בג"ץ שיש להכיר בגיורים שאינם אורתודוקסיים ולרשום את המתגיירים כיהודים.

את הפתח להתייחסות גורפת לבני משפחה לא־יהודים, שיהיו זכאים לעלות על פי חוק השבות על בסיס קרבתם המשפחתית ליהודי. יש להניח כי רב־סרן בנימין שליט לא שבע נחת מתיקון חוק השבות, שמנע מילדיו להירשם כיהודים בלאומיותם. דומה כי גם הוא לא העריך שדווקא עתירתו גרמה לכך, שבתוך חוק השבות החדש הונח מטען צד רב עצמה שהמתין להפעלה. במשך עשרים שנה המתין סעיף המשפחה לשעתו. התמוטטות ברית המועצות ופתיחת שערי העלייה מחבר המדינות הביאו להפעלת המתג. עד לסוף שנות התשעים עדיין היו רוב העולים יהודים, גם אם משקלם בקרב כלל העולים הלך ופחת. משנת 1999 החלו להופיע יותר ויותר הערכות שמספרם של העולים הלא־יהודים עולה על מספרם של העולים היהודים. בשנת 2000 הפכו הערכות אלו לעובדה רשמית של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. לראשונה בתולדות העליות לישראל, הפכו הלא־יהודים לקבוצת הרוב בקרב כלל העולים. חוק השבות היהודי, הציוני והאידיאולוגי במהותו, נהפך בפועל לחוק הגירה.

כשהאח דניאל ביקש לרשום אותו כיהודי בלאומיותו, הוא לא חלם כי יבוא היום שבו עולים לא־יהודים שיתגייסו לצה"ל, יבקשו להישבע בטקס סיום הטירונות על הברית החדשה ולא על התנ"ך. לו היו מספרים לו כי במקומות רבים בישראל, יימכרו עצי אשוח ופסלי המדונה הקדושה בחודש דצמבר, הוא לא היה מאמין. פה ושם אף נשמעות בקשות של תלמידים והורים לקבל את חופשת חג המולד, שאינה קיימת בלוח החופשות של משרד החינוך. כשרב־סרן שליט הצטער על תיקון חוק השבות, שנעשה כדי למנוע את רישום ילדיו כיהודים, הוא לא יכול היה לדעת שהוא גרם בכך לקליטתם של מאות אלפי לא־יהודים, זהים במעמדם לילדיו לפני למעלה משלושים שנים. פרדוקסלית, צאצאיהם האידיאולוגיים של אלו שלא רצו לרשום את ילדי שליט כיהודים במרשם האוכלוסין ובתעודת הזהות – עניין סמלי חשוב אך חסר משמעות מעשית – נאלצים להתמודד כיום עם סוגיה סבוכה וקשה הרבה יותר, שהשלכותיה על הזהות היהודית בישראל נרחבות יותר מכל מה שהיה ידוע בעבר.

התבוללות, נישואי תערובת והתבוללות ישראלית: בסבך המציאות והמושגים

נישואי תערובת והתבוללות זהו מאז ומתמיד עם יהדות העולם שמחוץ למדינת ישראל. מערכת המושגים הקשורה לתופעה הושפעה מאפיוניה הבסיסיים, כתהליכי טמיעה של יהודים שהם מיעוט בסביבה של רוב לא־יהודי מכריע. על רקע זה, נדרשת הבחנה בין משמעותם של המושגים בחוץ לארץ למשמעותם בהקשר ההפוך של התבוללות ישראלית, היינו טמיעתם של לא־יהודים ברוב היהודי. בנוסף, יש להבחין בין נישואי תערובת להתבוללות, למרות הקשר הברור וההדוק ביניהם. מעבר להבחנה זו, נעמוד על ההבדלים שבין סוגים שונים של התבוללות ונישואי תערובת.

נישואי תערובת והתבוללות נתפסים, לרוב, כשתי תופעות חופפות וזהות. נראה כי תפיסתן כמקשה אחת בולטת במיוחד בחברה הישראלית. ניתן להצביע על מספר גורמים לתפיסה זו, שאינה מתחשבת במורכבותן של התופעות וביחסי הגומלין ביניהן: ראשית, נישואי תערובת אכן נחשבים לשיאה של ההתבוללות. חוקרים בתחום, המבחינים בין מספר היבטים ושלבים של התבוללות, מציינים את נישואי התערובת כשיאו של התהליך. ואכן אין להשוות בין גילויים שונים של התבוללות, דוגמת הזדהות תרבותית עם הסביבה הזרה, אימוץ ערכים של אותה סביבה, עמדות הדוגלות בנכונות לנישואי תערובת וכיוצא באלו, ובין

נישואי תערובת בפועל, שבמסגרתם שני בני הזוג קושרים את גורלם זה בזה. שנית, המציאות המוכרת של הקיום היהודי בחוץ לארץ, במיוחד בחברות מערביות, מבהירה שאכן נישואי תערובת הם שיאה של ההתבוללות. התמעטות מספר היהודים היא מהעובדות הידועות שאינן צריכות הוכחה, ותעיד על כך העובדה שתהליך זה מעסיק אינספור חוקרים, הוגים, מנהיגים ואנשי ציבור יהודים. שלישית, נראה כי ריחוקן של תופעות אלו מהחברה הישראלית וזיהוין עם יהדות העולם תורמים אף הם לתפיסתן כמקשה אחת.

ובכל זאת, יש להבחין בין שתי התופעות. לא בכל מקרה מתקיימת זהות וחפיפה בין נישואי תערובת להתבוללות, ולא בכל מקרה נישואי תערובת מובילים להתבוללות. נדמין, לצורך העניין, נישואי תערובת בארצות הברית. בני הזוג מחליטים לקשור את גורלם בקהילה יהודית רפורמית מאורגנת ופעילה. ילדי הזוג המעורב זוכים לחינוך יהודי משמעותי ומקיף, פורמלי ובלתי פורמלי. בבית המשפחה נשמרים היבטים מסורתיים מסוימים דוגמת כשרות ושבת, גם אם לא על פי המדדים האורתודוקסיים. בני הזוג וילדיהם מקפידים ליטול חלק פעיל בכל הפעילויות החברתיות והדתיות של הקהילה. ממסר מחקרים עולה בבירור, שיש קשר ישיר בין השתתפות בפעילויות שונות במסגרות יהודיות, ובמיוחד קבלת חינוך יהודי פורמלי ובלתי פורמלי, לבין צמצום ניכר ומשמעותי של נישואי תערובת בקרב הילדים.¹² באחרונה אף ניכרים קולות של אורתודוקסים מתונים המודעים לכך, שפעילויות התנועה הרפורמית בחוץ לארץ בולמות במידה מסוימת את תופעת ההתבוללות.¹³

12 צ'ארלס (ישעיהו) ליבמן וסילביה ברק־פישמן, "מדיניות הקהילה כלפי משפחות מעורבות: שאלת 'היד המושטת'", גשר 143 (תשס"א), עמ' 49-60. להוכחת טיעון זה, ראה את המקורות המעודכנים המוצגים באותו מאמר: Sylvia Barack-Fishman, *Jewish Life and American Culture*, Albany 2000; Sylvia Barack-Fishman & Alice Goldstein, *When They Are Grown They will not Depart: Jewish Education and the Jewish Behavior of American Adults*, Brandeis University 1993; Alice Goldstein & Sylvia Barack-Fishman, *Teach Your Children When They are Young: Contemporary Jewish Education in the United States*, Brandeis University 1993; Bruce Phillips, *Re-examination Intermarriage: Trends, Textures, Strategies*, Boston & New York 1996; Bernard Lazerwitz, J. Alan Winter, Arnold Dashofsky & Ephraim Tabory, *Jewish Choices: American Jewish Denominationalism*, Albany 1998.

13 ראה לדוגמה במבי שלג, "הניחו לרפורמים", מעריב, 9.12.2001, מעריב היום, עמ' 6.

בהקשר זה, נודעת חשיבות רבה לסוג נישואי התערובת. יש להבחין בין מקרים שבהם האישה יהודייה, למקרים הפוכים. בסוג הראשון, הילדים הם יהודים על פי ההלכה לכל עניין ודבר, על פי כל הזרמים הדתיים. בסוג השני, יהודיותם של הילדים נתונה במחלוקת בין הזרם הרפורמי לארמים האחרים. לענייננו כאן חשובה העובדה, שמקרה מעין זה של נישואי תערובת, משנוספו לו מכלול של תנאים, אינו בבחינת התבוללות סופית שתוצאותיה הן היעלמותו של הדור הבא בסביבה הלא־יהודית. גם אם מקרה זה אינו מייצג את הרוב המכריע של נישואי התערובת, יש בו כדי להעיד על ההבחנה שבין נישואי תערובת להתבוללות במובנה המלא, היינו היעלמות הדור הבא כתוצאה מטמיעה מוחלטת בסביבה הלא־יהודית.

וכפי שנישואי תערובת אינם מובילים, בהכרח, להתבוללות מוחלטת, כך תיתכן, בעיקר מנקודת מבט דתית או אף לאומית, התבוללות שאינה קשורה כלל לנישואי תערובת. בהקשר זה יש להבחין בין התבוללות הלכתית־פורמלית ובין התבוללות תרבותית־מהותית. **התבוללות הלכתית** תוגדר ככזו שתוצאותיה הן ילדים שאינם יהודים על פי ההלכה. התבוללות הלכתית היא חד־משמעית וברורה, כיוון שהיא מבוססת על כללים ברורים וידועים. אמנם כללים אלו נתונים במחלוקת חריפה בין הזרמים הדתיים השונים, אולם הם ברורים יחסית בכל אחד מהזרמים. להתבוללות זו יש, כמובן, השלכות נרחבות שעליהן נעמוד בהמשך.

התבוללות תרבותית קשה הרבה יותר להגדרה. ניתן להגדירה כשילוב של נטישת ערכים ודפוסי התנהגות דתיים ולאומיים ואימוץ ערכים ודפוסי התנהגות זרים. במובנים רבים, ניתן לתאר אותה כרצף של אפשרויות ודרגות שונות, שהמכנה המשותף שלהן הוא אימוץ ערכים ודפוסי התנהגות זרים השונים מן המסורת היהודית הדתית. ההבדל בין הדרגות השונות הוא במידת היקפה ותחולתה של התופעה בקרב הפרטים והקבוצות בחברה. יודגש מיד, כי בגלל אופייה המורכב והמעורפל של התבוללות תרבותית, זהו מושג סובייקטיבי במידה מכרעת. ניתן להניח שקיימת התבוללות תרבותית שלא תהיה נתונה

במחלוקת, הנובעת מתפיסות שונות ומנוגדות בקרב יהודים. בהקשר זה נדמיין, לצורך העניין, מקרה הפוך מזה שתואר לעיל. הפעם מדובר בזוג יהודים החי בסביבה לא־יהודית, איננו קשור לשום קהילה יהודית ומנותק מכל קשר משמעותי עם יהודים אחרים. בבית המשפחה אין שום דפוס התנהגות הקשור למסורת הדתית. סביר להניח שילדי המשפחה יינשאו בנישואי תערובת. אולם, בלי קשר לאופי הנישואים, ההורים וילדיהם כבר מתבוללים לגמרי מבחינה תרבותית, גם אם מבחינה הלכתית הם יהודים לכל עניין ודבר.

מכאן עולה, שמחד גיסא תיתכן התבוללות הלכתית ללא התבוללות תרבותית, ומאידך גיסא תיתכן התבוללות תרבותית ללא התבוללות הלכתית. על מורכבותם וגמישותם של המושגים הקשורים בהגדרת הקולקטיב היהודי, עשויים להעיד דבריו הציניים, במידה רבה, של בארי קוסמין, דמוגרף שעמד בראש סקר האוכלוסייה היהודית שנערך בשנת 1990 מטעם מועצת הפדרציה היהודית בארצות הברית: "לעתים קרובות אני נשאל, 'אז כמה יהודים יש לנו?'. התשובה השגורה בפי היא 'כמה אתם רוצים? אתם מוכרים או קונים?'"¹⁴

מערכת המושגים השגורה בתחום ההתבוללות המוכרת בחוץ לארץ, מורכבת וסבוכה בהקשר של החברה הישראלית ותופעת ההתבוללות הישראלית. התבוללות ישראלית הוגדרה לעיל כהתבוללות וטמיעה של לא־יהודים בקרב הרוב היהודי. התבוללות מושלמת בחוץ לארץ, פירושה היעלמות היהודים כפרטים וכקבוצה בתוך הסביבה הלא־יהודית. אם ננסה ליישם משמעות זו לישראל, פירושה של התבוללות ישראלית יהיה טמיעה של הלא־יהודים בחברה היהודית, היינו היעלמותם של לא־יהודים כפרטים וכקבוצה בתוך הסביבה היהודית. מהכרת המציאות החברתית הדתית בישראל עולה מיד, שמשמעות זו סבוכה במידה רבה ואינה פשוטה כלל ועיקר: מה פירושה של היעלמות בסביבה יהודית? האם ייחשבו כיהודים בעיני החברה היהודית, או רק

14 בארי קוסמין, "כמה יהודים אמריקאים יש? תלוי מה שואלים", הארץ, 14.11.2001, עמ' 4.

בעיני חלק ממנה? מה מקומו של הליך הגיור בתהליך זה? האם, בכלל, ניתן להיעלם כלא־יהודים בחברה שבה קיימים הליכי רישום אוכלוסייה המתייחסים לדת ולאום?

מנקודת מבט אורתודוקסית – ותהיה זו הגישה המקלה והפתוחה ביותר – מי שאינו יהודי הלכתי לא יוכל להיחשב יהודי, גם אם התערותו התרבותית בחברה היהודית היא מושלמת. שליטה ושימוש בשפה העברית, ציון חגים מסורתיים כמקובל בקרב מסורתיים, תחושת שייכות לקולקטיב היהודי, שירות קרבי בצה"ל, פציעה בפיגוע טרור ואפילו נפילה בקרב, הם חסרי כל משמעות הלכתית בכל הנוגע להשתייכות לקולקטיב היהודי מבחינה דתית. העובדה שמדדים אלו הם מרכיבים חשובים בזאות הקולקטיבית של החברה היהודית בישראל, אינה מעלה ואינה מורידה מבחינה הלכתית, לעצם קביעת השתייכותו של הפרט לקולקטיב היהודי. אמנם ייתכן שבכל אלו יש כדי לעודד נקיטת גישה הלכתית מקלה בתחום הקבלה לגיור, אולם אין הם חלופה להליך הגיור עצמו. הגיור הוא הדרך היחידה והבלעדית להצטרפות של לא־יהודי לקולקטיב היהודי. יש להניח שהתפיסה האורתודוקסית בנוגע להגדרת גבולות הקולקטיב היהודי, וביחס לגיור כדרך הבלעדית להצטרפות אליו, מקובלת גם על הרוב המכריע של המסורתיים בישראל. בהתייחס לגישה זו, נוכל לתאר את ההתבוללות הישראלית שאין עמה גיור, כפי שהוגדרה לעיל, לכל היותר כהתבוללות תרבותית של לא־יהודים בקרב הרוב היהודי, אך לא כטמיעה הלכתית במובן של הפיכת הלא־יהודים ליהודים. אולם גם ההתבוללות התרבותית כשלעצמה מעוררת סוגיות סבוכות במידה רבה. הדגשנו לעיל את תופעת ההתבוללות התרבותית כמושג סובייקטיבי מובהק. המחנה האורתודוקסי המודרני, המאופיין בפתיחות כלפי הסביבה והערכים המודרניים בתחום הערכי ובתחום ההתנהגות כאחד, יראה בעיניים חרדיות כמתבולל תרבותית במידה מסוימת. האורתודוקסיה המודרנית, המחויבת להלכה, עשויה לראות בחילוניים מתבוללים תרבותית במידה מסוימת. יתר על כן, חילוניים המשתייכים לזרם שיוגדר בהמשך כחילוניות יהודית, עשויים לתפוס חילונים השוללים כל זיקה למסורת הדתית, כנגועים יתר על המידה

בהתבוללות תרבותית. במחנה החרדי, מתוארת החברה החילונית בישראל כחברה מתבוללת תרבותית, מתייגונת, ללא קשר לעובדה שמדובר ביהודים על פי ההלכה, ואף שאינם נישאים בנישואי תערובת. אמנם אין ספק שחומרתה של התבוללות שתוצאותיה הן ילדים שאינם יהודים רבה לאין שיעור ובעלת השלכות הלכתיות נרחבות. אולם התבוללות תרבותית גם היא חמורה כאשר היא מתחוללת בהיקפים משמעותיים. בעיניים דתיות שמרניות היא נתפסת, לרוב, כתשתית וכשלב מוקדם להתבוללות הלכתית.

מכאן עולה, כי מנקודת מבט דתית אורתודוקסית, ובמיוחד זו החרדית, התבוללות ישראלית אינה אלא התבוללות תרבותית של לא־יהודים בקרב חברה יהודית, שהיא עצמה מתבוללת מבחינה תרבותית. במילים אחרות: להתבוללות התרבותית הקיימת ממילא כבר שנים רבות בחברה היהודית שאינה דתית, מצטרפת עתה בעיה חמורה של טמיעת לא־יהודים ויצירת ספקות בדבר עצם ההשתייכות של פרטים רבים לקולקטיב היהודי מבחינה הלכתית.

לעומת זאת, מנקודת מבט חילונית אידאולוגית, אין זה הכרחי לראות בגיור את הדרך הבלעדית להצטרפות לקולקטיב היהודי. התגבשותן האפשרית של דרכי הצטרפות לא דתיות לקולקטיב היהודי תביא לתפיסה, כי מדובר בלא־יהודים המתבוללים בחברה היהודית והופכים ליהודים. במילים אחרות, וכפי שציין בךגוריון לפני למעלה מארבעים שנה, מדובר בהתבוללות חיובית, במובן של הרחבת הקולקטיב היהודי במדינת ישראל.

מתבררת, אם כן, מציאות מורכבת וסבוכה מאוד: לא מן הנמנע כי בחברה הישראלית תתקיימנה קבוצות חברתיות – אותם עולים לא־יהודים שייטמעו בחברה – שבעיני המחנה האחד לא ייחשבו יהודים ובעיני המחנה האחר ייחשבו יהודים. ההשלכות של מציאות כזו, בתחום חברתי והדתי, נרחבות ומשמעותיות לסוגיית הזהות הקולקטיבית של החברה היהודית בישראל ולרמת לכידותה.